

Солтобаева М.Б.

**1916-ЖЫЛДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШТҮН ЖЕТЕКЧИСИ КАНАТ ЫБЫКЕ
УУЛУНУН ПРОЗАДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Солтобаева М.Б.

**ОТРАЖЕНИЕ В ПРОЗЕ ВИДНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ
НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА
КАНАТ ЫБЫКЕ УУЛУ**

M.B. Soltobaeva

**REFLECTION IN PROSE BY A PROMINENT HEAD THE NATIONAL
LIBERATION UPRISING IN 1916 KANAT YBYKE UULU**

УДК: 94(575.2).

Макалада кыргыз элинин 1916-жылдагы падышалык Россиянын колониалдык эзүүсүнө чыдабай жарыла чыккан улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн жетекчилеринин бири Канат Ыбыке уулунун өмүр жолунун колониалдык шартта торолушу, болуш кезиндеги жарды-жарчыларга кайрымдуулугу, агартуучулук саясаты адабий чыгармаларда кандай баяндалганы чагылдырылат.

Негизги сөздөр: *Канат Ыбыке уулу, 1916-жыл, үркүн, улуттук-боштондук көтөрүлүш, жер-суу саясаты, Орто Азия, кыргыз эли.*

В данной статье идет речь об одном из видных руководителей национально-освободительного восстания 1916 года о Канат Ыбыке уулу. Точнее описание о его благотворительной, просвещенной политике в литературных произведениях.

Ключевые слова: *Канат Ыбыке уулу, 1916 год, восстание, национально-освободительное восстание, Средняя Азия, кыргызский народ.*

In this article there is a speech about one of the prominent leaders of the national liberation uprising in 1916 on Kanat Ybike uulu. More precisely, the write up on his charity, enlightened politics in literary works.

Key words: *Kanat Ybyke uulu, 1916-the year, the national liberation uprising, Central Asia, the kyrgyz people.*

Кыргызстан Россия империясына каратылгандан кийинки колониалдык доордо болуп өткөн кыргыз элинин көз каранды эместиги үчүн күрөштөрүнүн туу чокусу 1916-жылдагы боштондук-көтөрүлүш болуп эсептелет. Ал элдин эсинде Үркүн деген ат менен сакталып калган.

1916-жылкы көтөрүлүш өзүнүн максат милдеттери жана мүнөзү боюнча анык улуттук-боштондук күрөш болгон. Анткени кыргыз эли эртенин, келечегин ойлоп, эгемендик, эркиндик жана көз каранды эместиги үчүн Россия империясынын колониалдык үстөмдүгүнө улуттук эзүүгө каршы чечкиндүү күрөшкө көтөрүлгөн. 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук-боштондук көтөрүлүшү бекеринен чыккан эмес, анын көптөгөн саясий социалдык-экономикалык өбөлгө себептери бар. Падыша өкмөтүнүн оторчул, жер-суу саясаты, жылдан-жылга саны да көлөмү да арбыган алык-салыктары, аскердик колониалдык башкаруу системасы, аскер, оторчул администрациянын, кыргыздын кадыр-барктуу чыгаан инсандарын басмырлап, бийликтен кугунтуктоосу, эл башкаруу

боюнча каада-салттарын эске алынбашы, уламдан-улам күч алган зордук-зомбулуктары, текебер мамилеси, чиновниктердин ач көздүгү, паракорлугу, келгин кулактардын кысымы, биринчи дүйнөлүк согуш жылдарындагы кыйынчылыктар баса белгилей кете турган нерсе, кыргыздар жана башка коңшулаш калктарды аскердик-орук иштерине тартуу, чегерүү жөнүндөгү падышанын жарлыгы элдин чыдамын чегинен чыгарган акыркы шылтоо гана болгону талашсыз.

Кыргызстандагы көтөрүлүш жалпы Орто Азия жана Казакстандагы 1916-жылкы улуттук-боштондук кыймылынын ажырагыс бөлүгү, атүгүл анын кайнаган чордону болгон. Ал эми Кыргызстандагы негизги очоктору Чүй, Кемин, Ысык-Көл жана Ички Теңир-Тоо эле. Аталган аймактарда элдик көтөрүлүш оторчул падышалык бийликке жазалоочу аскерлерге каршы ачыктан ачык жана текши куралдуу күрөштүн денгээлинде өсүп чыккан. Демек совет доорунда тескери мүнөздөлүп айтылып келгендей эч кандай феодалдык-монархиялык мүнөздөгү реакциячыл очоктор болгон эмес. Ушундай татаал маселени кыргыз элинин 1916-жылдагы улуттук-боштондук күрөш жаңы объективдүү иликтөөгө оңой иш эмес. Ал туура нукка салынган ырааттуу саясаттан тышкары бир нече жолу изилденип келген жана изилдөөлөрдү, тарыхый даректерди, совет доорунда жазылган эмгектерди, айтылган кайчы пикирлерди кайрадан илимий сыдырымдан өткөрүүнү талап кылат.

Тарыхта таптык саясий көз караштан арылып көтөрүлүштүн жол башчыларынын ошондогу ордун жана ролун аныктоо аты-жөнүн тактоо адис тарыхчылардын милдети. Алардын элесин келечек муундар үчүн түбөлүккө калтыруу максатында аттарын ташка чегүү мезгилдин талабы.

Кыргыз элинин мына ушундай кайгылуу тарыхый окуясы адабиятта, прозада да чагылдырылган. Касымалы Баялиновдун “Ажар” аңгемесинен тартып Мукай Элебаевдин “Узак жолу”, “Бороонду түн” повестери Ысак Шайбеков “Кайран эл” Жусуп Турусбековдун “Ук жер жүзү” ырларында Үркүн темасына арналган көркөм чыгармалардын ичинен өз ордун тапты. Көбүнчө согуш жылдарына чейин сталиндик репрессиялардын тегирмени күркүрөп тегеренип турганда да кыргыз жазуучуларынын жогорудагыдай чыгармаларды жаратканына батынганы,

жаратканда да жүрөк канын сыя кылып окуган жанды ыйлагандай көркөм кудурет менен жазганы тамшандырат.

Мына бул жер –
Мундуулардын элеси
Мына бул жер –
Өткөн кордук элеси
Ачкалыктан курбум өлүп бул жерде
Калган эле көмүлбөстөн денеси [1].

Жусуп Турусбековдун “Ук жер жүзү” ырында акын үчүн үркүн темасы эч бир айыкпай турган жүрөк жараты, трагедия, дүйнөгө эмоциялык мамилесин качанда болсо өзүнчө бир түскө боеп турган руханий негиз экениндиги көрүнүп турат.

Алардын көрүнүктүүлөрүнүн бири кыргыз адабиятында жалгыз ыр менен жазылган роман Аалы Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романы. Акын ал күндөрдү башынан өткөргөн өзү катышып көргөн күнүн таамай курч сөздөр менен ырга салып сүрөттөгөн. Акындын романында бул тарыхый чындык, келечектеги муундун билүүсү менен ага туура сын берүү проблемасы да каралган.

М:
Түшүмдөй бир муң күндү элестетем,
Ал элес жаш жүрөккө баткан белем
Жүрөктүн ошол баткан тагын алып,
Ар кимдин жүрөгүнө сүртүп кетем
Сүртүп кетем
Беп бекем
Бекемдетем

Ал күндү көрбөгөнгө таасир этем! [2]

Романды окуп чыккан адамга ошол учурдагы оор мезгил көз алдына тартылат. Убагында бул романы үчүн акын кандай куугунтук жеп азап чеккени баарыбызга маалым. Андагы Канат хан деген бөлүмү үчүн улутчул ошол учурдагы манаптарды жазып жатат деп күнөөлөнгөн. Канаттын хан көтөрүлүшү ички теңир тоолук кыргыздардын биригиши көтөрүлүштүн жүрүшүн сүрөттөгөн, бирок романда Канат хан башкы каарман эместигин эстен чыгарбоо абзел жана жогоруда айтылган себептер менен Канат хандын ролу романда бурмаланып сүрөттөлөт. Аалы Токомбаев бул романды кайсы учурда кандай коомдо жазгандыгын эске алуу менен анда Канаттын чыныгы жүзү көрүнгөн эмес десек болот. Бирок биз тарыхчы катары бул роман тарыхый маалыматтарга бай экенин жана Канат хандын хан көтөрүлүп көтөрүлүшкө жетекчи болгону айкын сүрөттөлөт.

Канат хан тай кашкасын тууралантып,
Кылычын жулуп алып кындан тартып.
Калың журт кудай үчүн ат койгула,

Душмандын ортосунда калдык жатып [3] деп жазат.

Канат Ыбыке уулу жөнүндө жазылган тарыхый роман Жумакадыр Эгенбердиевдин калемине таандык. Романда 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн жетекчилеринин бири Канат Ыбыке уулу жөнүндө кенен баяндалат. Өмүр жолунун колониалдык шартта торолушу, калыптанышы, болуш кезиндеги жарды-жалчыларга кайрымдуулугу, агар-

туучулугу менен кошо ата-теги, туулуп өскөн жери, хан көтөрүлүшү, көтөрүлүштүн жүрүшү, колго түшкөнү өмүрүнүн акырына чейин ынандуу мисалдарда чагылдырылган.

Республикада акыйкаттыкка буулган жол кеңири ачылган соң тарыхыбыздын ачык калган барактары кыргыз коомчулугун илгертен берки өнүгүүсүндө белгилүү роль ойногон чыныгы атуулдарыбыз менен толтурула баштады. Романда совет доорунда бурмаланып, манап болуштар эл душманы аталып, 1916-жылдагы көтөрүлүштүн жетекчилери өз баасын ала албаган атуулдардын бири Ыбыке уулу Канаттын ишмердигинин чыныгы жүзүн ачып берүүгө аракет жасаган.

Жер-суусунан, мал-мүлкүнөн, улут гана эмес адамдык улуу касиетинен ажыраткан падышалык эзүүчүлөргө каршы көтөрүлүп келаткандарга кошулуудан башка арга калбай калганын ырастады[4]. Тарыхый романда автор Канаттын чоң жыйындан келип, өзүнүн ата-тегинин тарыхы, дегеле кыргыз эли кайраттуу, жоокер, баатыр эл экенин эстеп, келгин элдер тарабынан басмырланган элге жол башчы болуп кандуу кагылышка чыгайын, эл мындай азапты мындан ары көтөрө албастыгын Канаттын оюу менен ачып берген.

Тарыхый чыгармада Канаттын хан көтөрүлүшү төмөндөгүдөй сүрөттөлөт. Канатка чоктой кызыл кымкап халат жабылып, ак кийизге салып, көтөрүп барышып ак боз аргымакка мингизишти. Ак боз бээни курмандыкка чалышып, душманга сыр ачсак, бет алган жоодон качсак, ата-бабалардын арбагы урсун хан буйругун кынтыксыз аткаралы-дешип элдер уу-дуу толкушуп ант беришти [5]. Канаттын хан көтөрүлүп жатып алдыда турган чоң держава менен беттеш оңой болбосун, андан кийинки элинин тарыхын терең ойлонгон образ аркылуу канат хан өз мезгилинин билимдүү адамы катары сүрөттөйт. Көтөрүлүштүн жүрүшү тарыхый маалыматтар да ырастагандай август айынын орто ченинде Шамшы ашуусу аркылуу Чүйгө келип Токмокту он чакты күн камап турушат. Ошондо алар менен бирге Чүй боорундагы көпчүлүк кыргыз болуштарынын Ысык-Ата, Нурмамбет, Байсеит, Шамшы, Бурана Тынай волосторунун тургундары катышып Канат хан жалпы жетекчиликти ишке ашырган. Кыргыздар дээрлик он күн бою 13-22-августа Токмокко күн сайын эртеден кечке замбиректин, пулемоттун, мылтыктын ажал чачкан огуна жалтанбай кайра-кайра душманга өчөгүшө чабуул коюп турушту [6]. Тилекке каршы күчтөр тең эмес эле. Токмокко улам-улам Ташкент Верный тараптан мыкты куралданган согуштук даярдыгы шаймашай кошумча жазалоочу аскер отряддары тез арада шашылыш жете келип жатты. Натыйжада кыргыздар курал жарагы, машыгуусу боюнча кыйла артыкчылык кылган падыша аскерлеринен жеңилип, тоо таяна чегинүүгө аргасыз болот.

Мына ушундай тарыхый кырдаалды, улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн жетекчилеринин бири тууралуу жазылган тарыхый чыгарма совет доорундагы чектелүү талаптардан айбыгуу, кылчактанбай, бүт туруму боюнча жазылууга кыргыз элинин

эгемендүүлүккө жеткен күндөрүндө жазылгандыгында. Анын өнүп өскөн, жетилген, эл башы-жакшылар катарына кошулган доору, кыргыз эли падышалык колониалдык суроо-жоопсуз тозоктуу сурак учуруна туш келип, чыгаан балдарын өксүтүп, басынтып, жарга такагандан жол таап суурулуп чыгып, эл-журтун канатына калкалай коргоп келүүсүн кененирээк чагылдырганга аракет жасаган. Алсыраган элдин падышалык тозоктуу эзүүсүнө каршы, өлүмгө баш байлай, көтөрүлүшкө чыкпаса айдалары болбой калган шартта азуулуу зор мамлекетке каршы эрегишүүнүн жакшылыкка алып келбесин, акыл таразасына салып түшүнүп турса да качан элинин, улуттун намысын коргоп, ажыдаарга айбат көрсөтө козголоңду башкарып, башынан аягына чейин туруктуулукта туруп берүүсүн чагылдырууга аракет жасалган.

1916-жылдагы көтөрүлүштүн жетекчилеринин бири Канат хан тууралуу да жазуучу Бактыбек Максүтов мындай дейт. Кыргыз элинин улуу инсандарынын бири Канаат Ыбыке уулу (Канат Абукин). Ал 1860-жылы туулган. Падыша заманында Кочкор өрөөнүндөгү Абайылда болушуна болуш болуп шайланган. Калыстыгы, сөзгө чечендиги, кайраттуулугу, кайрымдуулугу менен элге жаккан. Ошол кездеги эл бийлеген, журт бийлеген кыргыздын мыктыларынын арасында кадыр-барктуу адам болгон [7]. Канат хандын билимге өтө маани берип ошол учурдагы адамдардын билим алуусуна шарт түзүп берүүсүн баса белгилейт.

Ошол өрөөндөгү элдин кат-сабатын жоюуда чоң роль ойногон 1914-жылы Канаттын өз каражатына салынган медресе узакка иштей алган эмес. Үркүндүн убагында ак падыша тарабынан жиберилген жазалоочу отряддын солдаттары тарабынан өрттөлүп, Канат хандын мээнети текке кетип, элдин сабаттуу болушуна карата ойлогон асыл ою суу сепкендей басылган [8]. Канат хандын ишмердүүлү тарыхдагы орду ролу жаңы тарыхый көз караш менен каралып баа берилген.

Көтөрүлүштүн жүрүшүндө күч бирдей эмес эле найза, кылыч, айбалта менен куралданган элди мылтык, замбирек менен падыша империясы жооп кайтарып турду. Жыйынтыгында көтөрүлгөн эл качууга туура келди, анын жетекчилеринин бири Канат хан да эл менен качты. Колго түшүүсүн Б.Мактүтовдун публицистикасында төмөндөгүдөй сүрөттөлөт. Канатты колго түшүрүү үчүн жиберилген жазалоочу отряддын командири Силинко Канаттын кудасы Жумгалдык манап Курмандын уулу Ыскакты дарга тартабыз деп коркутуп, мажбурлаганда анын аргасы кетип, кудасын издеп жүрүп таап, болгон жагдайды түшүндүрөт. Канат жазалоочу отряддын колуна өзү түшүп берет. Аны Верныйга (Алматы) алып барып түрмөгө камашат, ошол жактан каза болот [9].

Бул публицистикада 1916-жылы кыргыз элинин тарыхында кара тамга менен жазылган миндеген адамдарды өмүрүн кыйган, кызыл кыргын, адам

чыдагыз азап-тозок жөнүндө архивдик материалдардын негизинде чагылдырылган.

Ал эми кыргыз элине аттын кашкасындай таанымал жазуучуларыбыздын бири Төлөгөн Касымбековдун Кыргыз тарыхый романында Канат хандын түрмөдөгү абалы жакшы чагылдырылган. Мен эл көтөргөн ханмын, мени падышанын өзүнө алып баргыла же Куропаткиндин өзүнө жоолуктургула деп бейкүнөө кырылгандардын таламын өмүрүнүн акыркы күнүнө чейин коргоп, алардын адитеттик үчүн болгон күрөшүн ак падышанын өзүнө жеткирем деп тергөөлүлөргө сурак бербей жүрүп, 1917-жылы Совет бийлиги орноордун астында 57 жаш курагында желдеттердин кандуу колунан каза табат. Ошентип ак падышанын бийлик өкүлдөрү башкы кол башчы жана өзгөчө коркунучтуу козголоңчу Канат Ыбыке уулунан кутулушат [10].

Канат хандын тарыхдагы ордун тастыктоо ага адилет мамиле жасоодо тарыхый чыгарма, тарыхый роман, прозада жогорудагыдай маалыматтарга ээ болобуз. Кыргыз тарыхында чыгаан инсандардын ордун жана ролун чагылдыруу актуалдуу маселелердин бири. Анын ичинен 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылдын жетекчилеринин бири Канат хандын ата-бабадан укумдан тукумга калган, нечен миндеген жылдар жашап келген касиеттүү жерди, Ала-Тоону, мелтиреген Ысык-Көлдү коргоодо, өз эркиндиги, боштондугу, укугу үчүн болгон күрөш кыргыз эли жана эл башында турган Канат хан үчүн маанилүү эле. Бул бүтүндөй журттун келечек тагдырын чечүүчү кандуу көтөрүлүштө кыргыз эли миндеген, он миндеген жазыксыз адамдарынан ажырады. Нечен мыкты азамат жигиттер канын төгүп, жанын берип элим деп жерим деп курман болушту. Алардын эл үчүн болгон ак кызматы кийинки муундар үчүн үлгү болуп, тарыхта туура баасын алып, кылымдан кылым өтсө да элдин жүрөгүндө сакталып калмакчы.

Адабияттар:

1. Окурмандын китеп текчесинде Ж.Турусбеков. Х. Эсенкожоев. - X том. - Бишкек, 2015., 89-б.
2. Аалы Токомбаев (Балка) Кандуу жылдар. - Б., 1991. - 11-б.
3. Аалы Токомбаев (Балка) кандуу жылдар. - Б., 1991. - 172-б.
4. Эгембердиев Канат хан. Тарыхый роман. - Б., 2006. - 287-б.
5. Эгембердиев Ж. Канат хан. Тарыхый роман. - Б., 2006. - 310-б.
6. Восстание 1916 г. Киргизстане. Документы и материалы. - Ф., 1937. - 167-б
7. Максүтов Б. Улуу көтөрүлүш. Кызыл кыргын кандуу кармаш. - Б., 2009. - 139-б.
8. Б. Масүтов Улуу көтөрүлүш. Кызыл кыргын кандуу кармаш. Бишкек., 2009. 141-б.
9. Максүтов Б. Улуу көтөрүлүш. Кызыл кыргын кандуу кармаш. - Б., 2009. - 142-б.
10. Касымбеков Т. Кыргыз. Б.: «Бийиктик», 2004. - 312-318-бб.

Рецензент: д.и.н., профессор Омурбеков Т.Н.